

**‘Als... je durft te dromen maar
je niet door dromen laat leiden...’
‘If . . . You Can Dream and
Not Make Dreams Your Master . . .’**

La Residencia de Estudiantes in Madrid

De esplanade op het westen en de paviljoens van de *Residencia de Estudiantes* aan het einde van de jaren 1920

The westward looking esplanade and pavilions of the *Residencia de Estudiantes* in the late 1920s

De *Residencia* is een met populieren bezaaide acropolis waar de heer en mevrouw Jiménez een studiecentrum, een school vol solidariteit, ondernemingslust en werkelijke deugdzaamheid hebben geschapen. Het is net een klooster – vreedzaam en voldaan – wat een geluk voor de studenten.²

Le Corbusier, 1928

Het is niet zo vreemd dat Corbu nadrukkelijk de kloosterlijke kwaliteiten prijst, die worden toegeschreven aan het welbekende Engelse college-model, van het tussen 1913 en 1918 in Madrid gebouwde studentenverblijf *Residencia de Estudiantes*. Het was niet voor niets dat de bevoegde eerste directeur van de *Residencia*, Alberto Jiménez Fraud zich in Engeland had opgehouden om daar tussen 1907 en 1909 het onderwijsmodel te bestuderen en dat één van de docenten, Alfonso Reyes, het nieuwe complex later 'Oxford en Cambridge in Madrid' zou noemen.³ Maar in dit geval kunnen schijn, en ook uitspraken, bedrieglijk zijn. Hoewel de *Residencia de Estudiantes*, naar een idee van architect Antonio Flórez Urdapilleta en later voltooid door Francisco Javier Luque, overeenkomsten vertoont met de Engelse colleges, belichaamt de instelling ook een groot aantal eigenschappen, dat daar radicaal van afwijkt.⁴

Om te beginnen is de pedagogische benadering anders. Bij de *Institución Libre de Enseñanza*⁵ (ILE, Onafhankelijk Onderwijsinstituut) die het project had geïnitieerd, werd directe en persoonlijke levenservaring als de belangrijkste bron van kennis beschouwd, en 'architectonische insluiting' als een tijdelijke, minder belangrijke fase in het leerproces. In een tekst over het programma van de ILE werden er geen doekjes om gewonden en werd gesteld dat de pedagogische functie van gesloten kamers 'analoog is aan (die van) de studeerkamer van de astronoom, de ingenieur, de archeoloog, de historicus, de politicus of de architect: de meeste gegevens worden niet dáár verzameld, maar buiten, in het museum, staand voor een monument, in de maatschappij, in de archieven ... Kortom, midden in de open, gevarieerde en onuitputtelijke werkelijkheid ... Het leven is ieders eerste school en elke instelling die zo'n verheven naam draagt, moet binnen haar beperkingen zo dicht mogelijk bij het leven staan'.⁶

Flórez' ontwerp voor de *Residencia de Estudiantes* kan in verband worden gebracht met deze 'realistische' benadering. In feite was ze met haar open lay-out met afzonderlijke paviljoens en haar prominente ligging op een heuvel ten noordoosten van het stadscentrum meer een soort uitkijkpost en thuisbasis voor werkelijkheidsvorsching dan een omsloten acropolis of klooster. Bovendien combineerde Flórez vroegmoderne, aan het rationalisme en het hygiënisme gerelateerde principes met de feitelijke technische en materiële mogelijkheden van zijn plaats en tijd, en meer specifiek met de levende traditie van de populaire baksteen- en houtarchitectuur.⁷

Het realisme van de *Residencia* en, meer in het algemeen, het feit dat Flórez afstand nam van het utopisch avant-gardisme dat de jaren daarna in de architectuurwereld doordrong, vormt een gedeeltelijke verklaring voor de dubbelzinnige en vaak vergeten plaats die het werk van Flórez inneemt in de Spaanse architectuurgeschiedenis. Zowel Flórez – die aanvankelijk werd beschouwd als een pionier van het modernisme, maar later door orthodoxe modernisten in de ban werd gedaan vanwege het gebruik van een traditionele beeldtaal en materialen⁸ – als de *Residencia* wordt tegenwoordig gewaardeerd als een onderdeel van wat Manuel de Solà-Morales 'een andere moderne traditie' heeft genoemd.⁹ In Madrid wordt dit verbonden met het rationele begrip en het doorlopend opnieuw bewerken van traditionele typologieën, bouwtechnieken en materialen, zoals baksteenmetsel-

'The *Residencia* is an acropolis scattered with poplars, where Mr. and Mrs. Jiménez have created a centre for students, school of solidarity, sense of initiative, solid virtue. It's like a monastery – quiet and happy – what luck for students!'²

Le Corbusier, 1928

It's no surprise that Corbu would emphatically praise the monastic virtues – those associated with the well-known English college model – of a student residence such as the one built in Madrid between 1913 and 1918. Not for nothing had the committed first director of the *Residencia*, Alberto Jiménez Fraud, visited England in order to study the tutorial model between 1907 and 1909, and one of its tutors, Alfonso Reyes, would refer to the new complex as 'Oxford and Cambridge in Madrid'.³ But appearances, as well as declarations, may in this case be deceiving.

Planned by architect Antonio Flórez Urdapilleta and later completed by Francisco Javier de Luque, the *Residencia de Estudiantes*, if undoubtedly sharing grounds with the concept of the English college, also embodied a larger number of features in frank opposition to the latter.⁴

First and foremost, its pedagogical approach: the *Institución Libre de Enseñanza*⁵ (Free Institute of Education; ILE), which inspired the project, considered direct and personal experience of real life as the main source of knowledge, and architectural enclosure as a temporary and secondary stage in the learning process. One of the programmatic texts of the ILE made it clear, asserting that the pedagogical function of closed rooms 'is analogous to the cabinet of the astronomer or engineer, archaeologist, historian, architect or politician: most of the data are not gathered inside these places, but outdoors, in the museum, in front of the monument, in society, in the archives . . . to sum up, in the midst of the open, varied and inexhaustible reality . . . Life is the first school, and the institution that bears such a high name should, within its limitations, get as close as possible to it'.⁶

Flórez's design for the *Residencia de Estudiantes* can be somehow related to this 'realist' approach. In fact, the open layout of separated pavilions and its prominent location on a hill northeast of the city centre made it more of an observatory and home base for the scrutiny of reality than an enclosed acropolis or monastery. In addition, Flórez combined early modern principles related to rationalism and hygienism with the use of the real technical and material possibilities of his place and time, and more specifically with the living tradition of popular brick and wood architecture.⁷

The realism of the *Residencia*, and in general Flórez's distance from the utopian avant-garde tones that were to permeate architectural culture in the following years, would partially explain the ambiguous and often overlooked role of his work in the history of Spanish architecture. Initially considered a pioneer of modernity, later banned by the modern orthodox for the use of traditional language and materials,⁸ Flórez and his *Residencia* can be appreciated now as a part of what Manuel de Solà-Morales called 'another modern tradition'.⁹ In Madrid this is linked to the rational understanding and continuous rework of traditional types, building techniques and materials, like brick masonry. His influence can in this sense be traced to the present, through leading figures like Zuazo or Francisco Cabrero, to the 1980s brick housing architecture in Madrid or Rafael Moneo's works in the Paseo de la Castellana.

Despite this remarkable position, a historical reclamation of the *Residencia* as student housing architecture would be pointless without considering its mythical status, which goes far beyond architecture. The

werk. In deze zin loopt zijn invloed door tot op heden: via toonaangevende ontwerpers als Zuazo of Francisco Cabrero, tot de Madrileense woningbouwarchitectuur in baksteen uit de jaren 1980 of het werk van Rafael Moneo aan de Paseo de la Castellana.

Maar ondanks deze opmerkelijke positie zou een historische bezinning op de *Residencia* als studentenhuisvestingsarchitectuur zinloos zijn, zonder daarbij rekening te houden met de mythische status van het gebouw, die zijn architectonische status ver overstijgt. Hier vonden gedurende de jaren 1910 en 1920 de belangrijkste bijeenkomsten over de internationale avant-gardistische tendensen in de wetenschappen en de kunsten plaats: Einstein, Marie Curie, Keynes, Stravinsky, Le Corbusier, Van Doesburg en vele anderen gaven lezingen in haar auditorium. Hier ontwikkelden drie Spaanse Nobelprijswinnaars – Ramón y Cajal, Juan Ramón Jiménez en Severo Ochoa – hun werk, hier zetten filosofen als Ortega y Gasset en Unamuno hun theorieën uiteen en hier vonden vele latere beroemdheden uit de wetenschap, de kunsten, de politiek, enz. onderdak tijdens hun vorming en opleiding.

Onder de vele, aan de geschiedenis van de *Residencia* verbonden mythische gebeurtenissen en prestaties is de meeste roem en media-aandacht ongetwijfeld gegaan naar de katalyserende ontmoeting van drie universele genieën van de contemporaine kunst, vooral met betrekking tot de complexe ontwikkeling van het surrealisme: Luis Buñuel, Federico García Lorca en Salvador Dalí.¹¹ Zij woonden en studeerden tussen 1917 en 1926 in de *Residencia*. Met elkaar en op die plek ontstond een perfect klankbord voor de basis voor hun opstand tegen de rationele objectiviteit en het realisme, kwesties die Flórez' eigen architectuur op een dubbelzinnige manier vertegenwoordigde. Deze mythische ontmoeting heeft niet alleen de veel bredere culturele betekenis van de *Residencia* overschaduwde, maar heeft er ook toe bijgedragen dat de rol van het gebouw in de architectuurgeschiedenis zo obscuur bleef.

Dit korte essay is een poging om de kloof te overbruggen tussen de mythe en de plaats van de Madrileense *Residencia de Estudiantes*: tussen de buitengewone ontmoeting van Buñuel, Lorca en Dalí, en de architectuur van hun gemeenschappelijke studentenverblijf. Het belangrijkste doel van dit essay is niet zozeer de historische rehabilitatie van Flórez of zijn *Residencia*, maar eerder om op grond van dit bijzondere en mythische geval te komen tot een meer algemeen begrip van zowel de implicaties van de architectuur van studentenhuisvesting, als van de hedendaagse betekenis ervan.

Geëxplodeerd klooster

Voorafgaand aan de bouw van de *Residencia de Estudiantes* werden studenten die door de Madrileense academies en scholen waren aangekomen en uit heel Spanje naar de stad kwamen, ondergebracht in *casas de huéspedes* of *pensiones*: stadspensies die vaak niet méér waren dan oppervlakkig aangepaste speculatieve woningtypen. Tegen het einde van de negentiende eeuw had dit type studentenhuisvesting een onweerlegbaar slechte reputatie verworven. Krappe, donkere kamers, uitkomend op minuscule binnenplaatsjes die een extreem dicht stadsweefsel doorboorden, smerige voorzieningen, slecht en schaars voedsel verschaft door hebzuchtige verhuurders, te veel afleiding en ongewenste ontmoetingen – uit deze elementen kwam een druilerig beeld naar voren dat hardnekkig bleef opduiken in de Spaanse literatuur, van zestiende-eeuwse schelmenromans¹² tot het succesvolle *La casa de la Troya* uit 1915, waarin een weliswaar vriendelijker, maar niet minder zorgwekkend portret werd geschetst.¹³

De conceptie en geboorte van de *Residencia de Estudiantes* in

place became the main receiver of the international avant-garde tendencies in science and arts during the 1910s and 1920s: Einstein, Marie Curie, Keynes, Stravinsky, Le Corbusier and Van Doesburg among many others lectured in its lecture hall. It was there that three Spanish Nobel prize winners – Ramón y Cajal, Juan Ramón Jiménez and Severo Ochoa – developed their works, that philosophers like Ortega y Gasset and Unamuno explained their theories, and many later celebrated personalities of science, arts, politics, etcetera, were hosted and formed as resident students.¹⁰

Among the many mythical events and achievements related to the history of the *Residencia*, its most famous and media-exploited output is without doubt the catalysing meeting of three universal geniuses related to contemporary art, in particular to the intricate development of surrealism: Luis Buñuel, Federico García Lorca and Salvador Dalí.¹¹ They lived as students in the *Residencia* between 1917 and 1926. They found in each other and in the place the perfect support to test the foundations of the revolt against rational objectivity and realism, issues that Flórez's architecture itself ambiguously represented. This mythical meeting has not only eclipsed the much wider cultural significance of the *Residencia*, but has somehow contributed to obscure its abovementioned role in the history of architecture as well.

This short essay will try to bridge the gap between myth and place in the *Residencia de Estudiantes* of Madrid, between the extraordinary meeting of Buñuel, Lorca and Dalí, and the architecture of their common house as students. Its main purpose is not the historical rehabilitation of Flórez or the *Residencia*, but the achievement, from this particular and mythical case, of a more general understanding of the implications of student housing architecture and its contemporary meaning.

Exploded Cloister

Before the *Residencia de Estudiantes* was built, students coming to Madrid from all over Spain, attracted by its academies and schools, were hosted in *casas de huéspedes* or *pensiones*: urban guesthouses that frequently offered no more than the simple adaptation of speculative housing types. By the late nineteenth century, this type of accommodation for students had acquired an undeniably bad reputation. Tight and dark rooms opening onto tiny courtyards piercing an extremely dense city fabric, dirty services, poor and scarce boards provided by greedy landlords, pervasive distractions, inappropriate encounters – these were the elements of a dull picture that has insistently been used by Spanish literature, from the picaresque novels of the sixteenth century¹² to the successful book *La casa de la Troya* of 1915, which provided a kinder but no less worrying portrait.¹³

The conception and birth of the *Residencia de Estudiantes* in Madrid should be understood as a reaction against this situation. Its promoter, the aforementioned ILE, was a pedagogical institute rooted in nineteenth-century liberalism and laicism, which had assimilated the hygienic ideas of the early garden city movement – of which Madrid hosted one of the most remarkable and pioneering examples: Arturo Soria's linear city. In accordance to this background, the institute sought a place where students could be in close contact with nature and its basic gifts (air, light, greenery), far from the congestion of the urban centre. Such distancing from the incipient metropolis into which Madrid was rapidly turning found a suitable, temporary location in an existing mansion close to the Paseo de la Castellana, on Fortuny Street: a big freestanding house in a garden. This first *Residencia de Estudiantes* opened in 1910, and, as its founders acknowledged, the word *residencia* was chosen to avoid the implications of the historical term *colegio*, including its monastic precedents. The place soon proved to be

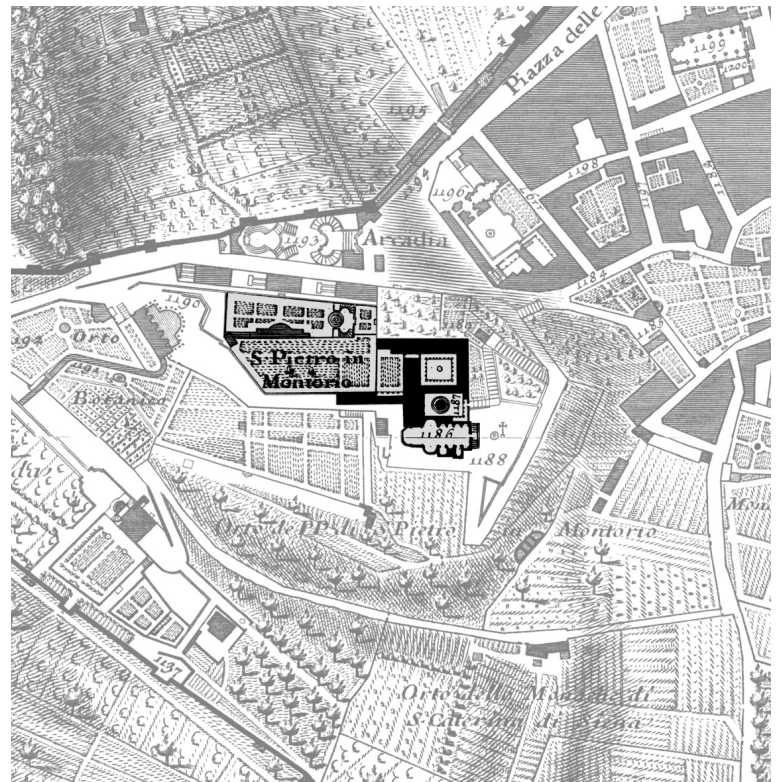
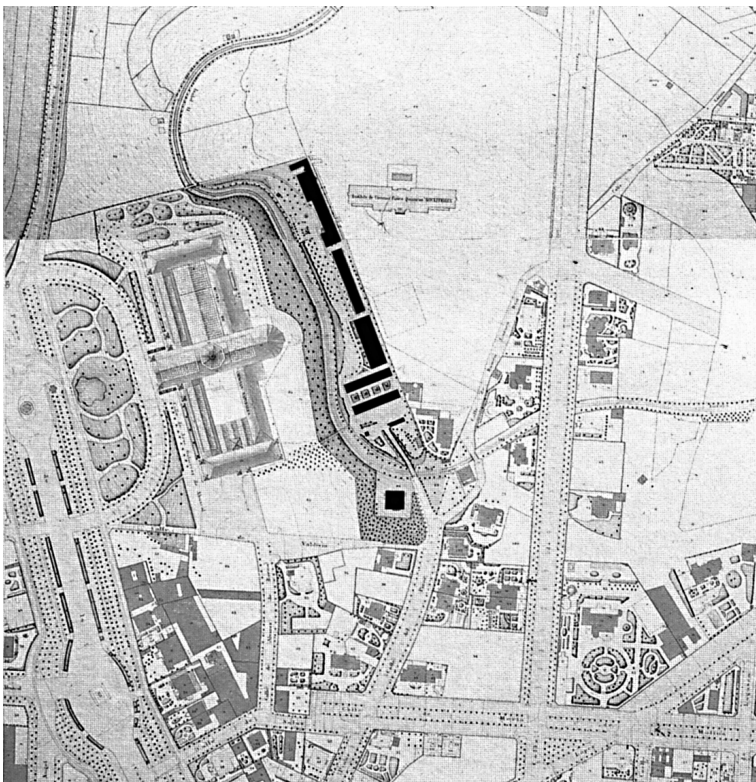
De *Residencia de Estudiantes* op een tekening van Fernando Marco uit de jaren 1920
The *Residencia de Estudiantes* in a 1920s drawing by Fernando Marco

Antonio Flórez, geschilderd door zijn vriend Joaquín Sorolla, 1919
Antonio Flórez in a sketch painted by his friend Joaquín Sorolla, 1919

Locatie en lay-out van de *Residencia de Estudiantes* op de 'windheuvel', stadsplattegrond van Madrid uit de jaren 1930
Location and general layout of the *Residencia de Estudiantes* on the 'wind hill', in a 1930s Madrid city plan

De Spaanse Academie in Rome, het voormalige Franciscaner klooster San Pietro in Montorio op de Janiculum heuvel. Fragment van de Nolli-plattegrond uit 1748
The Spanish Academy in Rome, former Franciscan monastery of San Pietro in Montorio in the Gianicolo Hill. From Nolli's 1748 plan

Madrid moet worden begrepen als een reactie op deze situatie. De initiërende partij, de eerder genoemde ILE, was een pedagogische organisatie die wortels had in het negentiende-eeuwse liberalisme, secularisatie voorstond en de hygiënistische ideeën van de vroege tuinstadbeweging had geassimileerd. Madrid beschikte over een van de meest opmerkelijke en baanbrekende voorbeelden van een tuinstad, namelijk de lineaire stad van Arturo Soria. In overeenstemming met deze achtergrond eiste het instituut een gebouw op een plek waar de studenten in nauw contact konden staan met de natuur en haar fundamentele gaven (lucht, licht, groen), ver van de drukte van het stadscentrum. Op enige afstand van de beginnende metropool waarin Madrid in rap tempo aan het veranderen was, vond men een geschikt, tijdelijk onderkomen in een bestaand herenhuis dicht bij de Paseo de la Castellana, in de Calle de Fortuny: een grote vrijstaande villa in een tuin. Deze eerste *Residencia de Estudiantes* opende haar deuren in 1910 en zoals de oprichters toegaven werd voor het woord *residencia* gekozen om associaties met de historische term *colegio* en de bijbehorende kloosterlijke precedenten te vermijden. De villa bleek al snel te klein voor de toenemende vraag, en binnen enkele jaren lagen er plannen voor een nieuwe en ambitieuzere *Residencia*, deze keer als onderdeel van een zuiver stedenbouwkundig en architectonisch project.

Ten noordoosten van het stadscentrum, aan het einde van de Paseo de la Castellana, tegenover de hippodroom en achter het voormalige Paleis van de Industrie en de Kunsten dat in gebruik was als museum voor natuurwetenschappen annex polytechnische school, lag de zogenaamde 'windheuvel' of *Altos del Hipódromo* ('de hippodroomheuvels'), waar het ministerie van Onderwijs een strook land halverwege de op het westen georiënteerde helling bezat. Het ministerie gaf het via de Calle del Pinar toegankelijke terrein aan de Junta de Ampliación de Estudios (Instituut voor de bevordering van wetenschap), een onderdeel van het ministerie dat sterk onder invloed van de ILE stond, om er de nieuwe *Residencia de Estudiantes* te bouwen. Antonio Flórez Urdapilleta, een 36-jarige architect die was opgeleid aan de ILE en intern was geweest aan de Spaanse Academie in Rome, werd al snel aangesteld om de leiding van het hele project op zich te nemen.¹⁴

In 1913 had Flórez de hoofdopzet van de nieuwe *Residencia*, samen met het ontwerp voor de eerste twee logiesgebouwen ontworpen. Flórez hield vast aan het idee van een eenvoudige kloosterlijke retraite, daartoe kennelijk geïnspireerd door het voorbeeld van de Engelse *colleges*, maar zag in dat de nieuwe, prominente locatie in feite heel andere mogelijkheden bood. Flórez' voorstel positioneerde een groep afzonderlijke gebouwen op het hoogste deel van het terrein; met elkaar definieerden ze een esplanade die was blootgesteld aan de noordenwind, met vrij uitzicht over de vergezichten in het westen: in plaats van een gesloten retraite moest de *Residencia* een open uitkijkpost worden en als zodanig de belichaming van de vrije geest en de experimentele inzet van haar educatieve overtuiging.

Het was een concept waarmee Flórez zelf ervaring had opgedaan. Hij had zes jaar in een ander studentenverblijf op een heuvel gewoond, op de Janiculum in Rome, dat ook niet alleen bedoeld was als een gesloten retraite, maar tevens als thuisbasis voor onderzoek naar de werkelijkheid die het complex omringde. De Spaanse Academie, gevestigd in wat eerder het Franciscaner klooster van San Pietro in Montorio was, belichaamde het oorspronkelijke Latijnse model voor ieder studentenhuusvestingstype, met inbegrip van het Engelse *college*. Nadat de christelijke gemeenschappen zich in de derde eeuw uit de Romeinse steden hadden teruggetrokken, was het klooster ontstaan als een 'bron van orde en rust', 'het hoogtepunt van concentratie en toewijding', in de woorden van Lewis Mumford.¹⁵ De hiërarchie en

too small for the increasing demand, and within a few years a new and more ambitious *Residencia* was conceived, this time including a true urban and architectural project.

Northeast of the city centre, at the end of the Paseo de la Castellana, across from the Hippodrome and behind the former Palace of Arts and Industries (transformed into the Natural Science Museum and School of Industrial Engineering), was the so-called 'wind hill' or 'hippodrome heights', where the Ministry of Public Instruction owned a strip of land halfway up the west-facing slope. The Ministry gave the terrain, connected to Pinar street, to the *Junta de Ampliación de Estudios*,¹⁴ one of its subordinate entities by then deeply influenced by the ILE, to build the new *Residencia de Estudiantes*. Antonio Flórez Urdapilleta, a 36-year-old architect educated at the ILE and a former resident of the Spanish Academy in Rome, was soon appointed to take charge of the whole project.

By 1913, Flórez's general plan for the new *Residencia* was devised, together with the design for the first two dormitory buildings. Apparently insisting on the idea of a simple monastic retreat, consistent with the concept of the English college declared as inspiration for the complex, the new prominent location offered in fact a quite different potential for the complex. Flórez's proposal defined a group of separate buildings placed on the site's highest part, defining the limits of an esplanade open to the north winds and to the far views of the west: the *Residencia* should not be a closed retreat, but an open observatory, thus encapsulating the free spirit and experimental emphasis of its educational project.

Such a concept had a meaningful source in Flórez's own experience. He stayed for six years in another hilltop student residence, the Roman Gianicolo, whose purpose was not to serve as a closed retreat either, but as a home base for the study of the surrounding reality. The Spanish Academy, the former Franciscan Monastery of San Pietro in Montorio, embodied the original Latin model of every student housing type, including the English *college*. The retreat of Christian communities from Roman urbs since the third century had produced the monastery as a 'pool of order and serenity', a 'pitch of concentration and dedication', to use Lewis Mumford's words.¹⁵ The hierarchy and introspectiveness of the monastic model, devoted to the conservation of knowledge, and its typological association of church and cloister, were in clear contradiction not only with the actual mission of the Spanish Academy, but with the modern concepts of education through experience of the outside world promoted by the ILE, Flórez's most direct influence.

From this perspective, the general layout of the *Residencia de Estudiantes* can be interpreted as an unfolded or exploded version of the cloister, in which the specific religious space, the church or chapel, has disappeared, thus dismissing the hierarchical order of the monastery.¹⁶ This operation, probably the most crucial contribution of the *Residencia* to the history of student housing, was also its most controversial at the time – a bet for laicism in Spanish education that determined the bad fortune of the *Residencia* after 1936.

An Early Modern Type of Student Housing

Between 1913 and 1914, the two first dormitory buildings of the *Residencia* were built, the so-called 'twin pavilions': two 6-m-wide, three-floor-high parallel wings containing 24 rooms each, all of them oriented to the south, an access gallery along the north façade, common staircases, toilets and storage rooms in the ends. Strict rationality and austerity defined the buildings, only contradictory in the symmetrical composition of the long elevations, which had no correspondence with the interior. Its 43-m-long shape seemed a direct

de introvertheid van het kloostermodel, gewijd aan het behoud van kennis, en de typologische verwijzing naar kerken en kloosters waren duidelijk tegenstrijdig aan zowel de eigenlijke missie van de Spaanse Academie, als aan de moderne onderwijsconcepten van de ILE, Flórez' meest directe invloed, die immers scholing door levenservaring voorstond.

Tegen deze achtergrond kan de hoofdopzet van de *Residencia de Estudiantes* worden begrepen als een opengevouwde of zelfs geëxplodeerde versie van het klooster, waarvan de specifieke religieuze ruimte, de kerk of kapel is verdwenen, zodat ook de kloosterlijke hiërarchie ontbreekt.¹⁶ Deze ingreep, die waarschijnlijk de belangrijkste bijdrage van de *Residencia* aan de geschiedenis van de studentenhuisvesting betekent, was in die tijd meteen ook haar meest controversiële bijdrage, namelijk een poging kerk en staat in het Spaanse onderwijs te scheiden, dat het droeve lot van de *Residencia* na 1936 bezegelde.

Een vroegmodern type studentenhuisvesting

De eerste twee logiesgebouwen van de *Residencia* werden tussen 1913 en 1914 gebouwd, de zogenaamde tweelingpaviljoens: twee 6 m brede, parallelle vleugels van drie verdiepingen met ieder 24 kamers op het zuiden, een ontsluitingsgang langs de noordgevel en gezamenlijke trappenhuizen, toiletten en opslagruimten aan de uiteinden. Het waren strikt rationele, strenge gebouwen met als enige inconsistentie een interieur dat geen enkele overeenkomst vertoonde met de symmetrische compositie van de langsegevels. De 43 m langgerekte vorm van het gebouw leek een directe vertaling van de hygiënistische architectonische voorschriften van de ILE, in de woorden van Giner de los Ríos: 'De beste vorm voor de plattegrond van ieder gebouw (...) is lineair, langgerekte langs een enkele as; dit is de enige indeling die een volledige zuivering van het gebouw door de omringende lucht en licht mogelijk maakt'.¹⁷

De tweelingpaviljoens vormden in feite een soort manifest van Flórez' hygiënistische opvatting over studentenhuysvesting.¹⁸ Het galerijtype dat symbool stond voor de armoedigste speculatieve woningbouw van Madrid, de *corralas*, was hier op de een of andere manier omgekeerd en het resultaat was precies tegenovergesteld aan het drukke stedelijke weefsel. Lang vóór de moderne woningbouwprojecten van het interbellum, Gropius' strokenbouw uit 1930 en het Charter van Athene hadden hygiënistische en economische overwegingen binnen de utiliteitsbouw en de militaire architectuur vergelijkbare oplossingen opgeleverd.¹⁹ De tweelingpaviljoens flankerden een open tussentuin die breed genoeg was om te zorgen voor een minimum aan direct invallend zonlicht in elke kamer. Ook de platte daken van de paviljoens wezen Flórez aan als een voorloper van het modernisme: een hygiënistisch kenmerk dat het gebruik van de kroonlijst niet uitsloot – die kroonlijst was het mikpunt van aanvallen van de moderne beweging.²⁰

In feite hield Flórez zich verre van de abstracte idealen en utopische retoriek van de volgende generatie orthodox moderne architecten. Zoals ook uit zijn latere werk zou blijken, zocht hij naar een rationeel begrip van de gebouwde werkelijkheid en die leidde tot een pragmatisch gebruik van constructieve tradities en materialen.²¹ In de tweelingpaviljoens maakte hij op strenge wijze gebruik van baksteenmetselwerk en de tektoniek van houten galerijen, waarmee hij bouwkundig de toon zette voor het hele *Residencia*-complex.

Zijn volgende en laatste ontwerp voor het terrein, het derde paviljoen dat in 1915 werd gebouwd, ontkende iedere schematische notie van een vooruitgang in de richting van het orthodoxe modernisme. Flórez hield vast aan een langwerpige basisvorm en rekte die zelfs op

transposition of the ILE's hygienic prescriptions for architecture, as Giner de los Ríos put it: 'The best floor plan shape for any building . . . is the linear one, stretched along a single axis; this is the only layout that makes possible its complete sanitation by surrounding air and light.'¹⁷

In fact, the 'twin pavilions' were a kind of manifesto of Flórez's sanitary concept for student housing. The access gallery type, emblem of the poorest speculative housing in Madrid, the 'corralas',¹⁸ was here somehow inverted, producing an exact opposite of the congested urban fabric. Long before the modern housing projects of the interwar period, Gropius's parallel built rows scheme of 1930, or the *Athens Charter*, hygienic and economic concerns had produced similar solutions in sanitary and military architecture.¹⁹ The 'twin pavilions' produced an open intermediate garden wide enough to provide a minimum of direct solar incidence in every room. This modern anticipation was confirmed by the pavilion's flat roof, another hygienist feature that didn't exclude the use of the cornice, one of the targets of Modern Movement attacks.²⁰

In fact, Flórez was far from the abstract ideals and utopian rhetoric of the next generation of orthodox modern architects. As his later works confirmed, he searched for a rational understanding of building reality that would lead to the pragmatic use of constructive traditions and materials.²¹ Brick masonry and the tectonics of wooden galleries were used in a severe way in the twin pavilions, setting the constructive key for the whole complex of the *Residencia*.

His next and last design for the site, the third pavilion built in 1915, denied any schematic idea of progress towards orthodox modernity. Flórez insisted on the basic elongated shape, and even stretched it to produce a nearly 60-m-long building which was soon called the 'transatlantic pavilion', but every other feature of the new design seemed to contradict the incipient functionalism of the earlier pavilions. The mixed programme of the new building combined laboratories on the ground floor and rooms on the upper levels. It was oriented along a north-south axis, its long fronts facing the slope towards the east and the open view to the west. The access gallery type developed into a more intricate scheme in the upper floors, with internal corridors that led to rooms facing opposite orientations. The volumetric articulation emphasized the building's strict symmetry, with low pavilions and high crowning loggias accentuating its extremes, its west front defined by the delicate serial rhythm of the open galleries. Together with the more prolific use of traditional forms and ornaments, all these features seemed to show a distance to the functional and hygienist premises of the earlier dormitory blocks. In fact, the 'transatlantic pavilion' confirms Flórez's interest for a rational assimilation of popular tradition, a position deeply related to the theories of Ortega and Unamuno and to the ILE's pedagogic approach.²² Tradition as a process driven by the depuration and perfection of forms, as a source of progress.²³ In this case, the tradition of popular building techniques provided the rational combination of massive brick masonry and wooden structures for eaves and galleries.²⁴ Flórez's architecture was, again, a combination of rationalism and realism, defined by the use of forms and materials that belonged to the possibilities of his space and time.

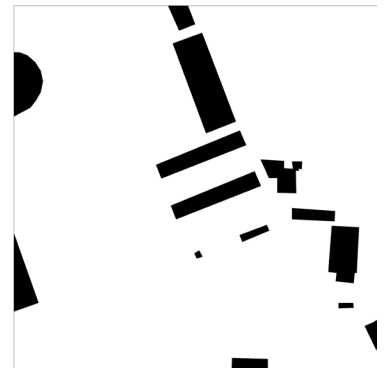
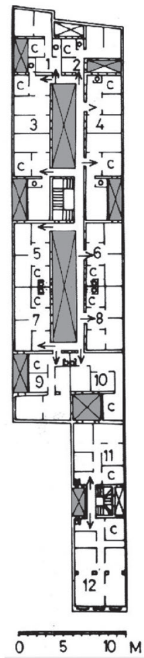
Right after the completion of this third building, Flórez resigned as architect of the *Residencia* and Francisco Javier de Luque took over. The first original plan of the *Residencia de Estudiantes* was completed in 1918 with two more buildings that followed the pattern provided by Flórez: the 'central pavilion', also known as 'the house', located between the 'twin' and 'transatlantic' pavilions, and the fifth pavilion, which extended the long sequence of buildings towards the north. In a less interesting manner attributed to De Luque, the central pavilion

Gevelaanzichten van de tweelingpaviljoens van de *Residencia de Estudiantes*, logiesgebouwen ontworpen door Antonio Flórez en gebouwd tussen 1913-1914
Elevations of the 'twin pavilions' of the *Residencia de Estudiantes*, dormitory blocks designed by Antonio Flórez and built between 1913-1914

Het oude Madrileense *corrala* woningtype: foto van een galerij aan een smalle binnenplaats, en plattegrond van een 57 m diep voorbeeld aan de Calle del Mesón de Paredes (1915)

The old *corrala* housing type in Madrid: photo from an access gallery in a narrow internal courtyard and plan of a 57-m-deep example in Mesón de Paredes Street, built in 1915

De tweelingpaviljoens van de *Residencia* (rechts) als een omkering van de zogenaamde *corralas*, de speculatieve woningtypen in de opeengepakte binnenstad van Madrid, die worden gekenmerkt door langwerpige, smalle binnenplaatsen voor toetreding van licht en lucht, die ook als entree functioneren (links, Calle de Embajadores)

The 'twin pavilions' of the *Residencia* (right) as a negative of the speculative housing types in the congested city centre of Madrid, the so-called *corralas* with their long and narrow access and ventilation courtyards (left, Calle de Embajadores)

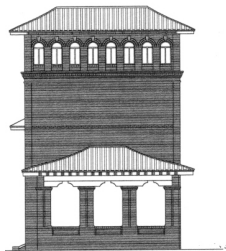
Beeldmerk van de *Residencia de Estudiantes*: hoofd van de 'Blonde Ephebe', een klassieke sculptuur gevonden in 1887 en bewaard in het Acropolismuseum in Athene, geschematiseerd door tekenaar Fernando Marco

Logotype of the *Residencia de Estudiantes*: head of the *Blonde Ephebe*, a classic sculpture found in 1887 and kept in the Museum of the Acropolis in Athens, schematized by the drawer Fernando Marco

Gevelaanzichten van het Transatlantisch Paviljoen van de *Residencia de Estudiantes*, een blok met een gemengd programma, ontworpen door Antonio Flórez en gebouwd tussen 1914-1915

Elevations of the 'transatlantic pavilion' of the *Residencia de Estudiantes*, a mixed-use block designed by Antonio Flórez and built between 1914-1915

Inwonende studenten poseren voor, bovenop – en zich vastklappend aan – het Transatlantisch Paviljoen van de *Residencia de Estudiantes*
Resident students in front, on top and clung to the 'transatlantic pavilion' of the *Residencia de Estudiantes*

De oostgevel van het Transatlantisch Paviljoen vanaf de weide op het hoogste niveau van de 'windheuvel'
The east façade of the 'transatlantic pavilion' from the meadow on the upper level of the 'wind hill'

om een gebouw van bijna 60 m lang te creëren dat al snel het ‘Transatlantisch Paviljoen’ werd gedoopt, maar elke andere eigenschap van het nieuwe ontwerp leek erop uit te zijn het prille functionalisme van de vroegere paviljoens tegen te spreken. Het gemengde programma van het nieuwe gebouw combineerde laboratoria op de begane grond met studentenkamers op de verdiepingen. Het paviljoen lag georiënteerd langs de noord-zuidas, de lange voorgevels gericht op de helling aan de oostzijde en het vrije uitzicht aan de westzijde. Het galerijtype met toegangsportiek ontwikkelde zich op de bovenverdiepingen tot een complexere structuur met inpandige corridors waarop kamers uitkwamen met wisselende oriëntaties. De articulatie van de volumes benadrukte de strenge symmetrie van het gebouw; de lage paviljoens werden aan de uiteinden bekrond met hoge loggia’s, waarbij de westgevel gedefinieerd werd door het delicate seriële ritme van open galerijen. Samen met een overvloediger gebruik van traditionele vormen en ornamenten leken al deze kenmerken afstand te nemen van de functionele en hygiënistische uitgangspunten van de eerdere logiesgebouwen. In feite bevestigt het Transatlantisch Paviljoen Flórez’ belangstelling voor een rationele assimilatie van de volkstraditie, een positie die nauw verwant is met de theorieën van Ortega en Unamuno en met de pedagogische benadering van de ILE.²² Traditie wordt hier opgevat als een proces dat wordt gedreven door de zuivering en perfectie van vormen, als een bron van vooruitgang.²³ In dit geval was de rationele combinatie van dragend metselwerk en houtconstructies voor dakranden en galerijen afkomstig uit traditionele bouwtechnieken.²⁴ Flórez’ architectuur was, wederom, een combinatie van rationalisme en realisme die werd bepaald door het gebruik van vormen en materialen die behoorden tot de mogelijkheden van zijn tijdsgewricht.

Vlak na de voltooiing van zijn derde gebouw trok Flórez zich terug als architect van de *Residencia* en Francisco Javier de Luque nam het van hem over. Het eerste, oorspronkelijke plan voor de *Residencia de Estudiantes* werd in 1918 aangevuld met nog twee gebouwen volgens het door Flórez ingezette patroon: het centrale paviljoen, dat ook wel bekend stond als ‘het huis’, gelegen tussen de tweelingpaviljoens en het Transatlantisch Paviljoen; en het vijfde paviljoen, dat de lange reeks gebouwen in noordelijke richting uitbreidde. In het centrale paviljoen had De Luque, op een wat minder interessante manier, de gemeenschappelijke ruimten voor lezingen, eten, muziek en ontmoeting op de begane grond ondergebracht, met studentenkamers op de twee verdiepingen. Het gemengde programma was gearrangeerd in een driedelige symmetrische compositie met een centraal portiek, een hal en een trap langs de centrale as naar corridors die de kamers ontsluiten. In het laatste paviljoen, dat tegenwoordig ernstig verminkt is, huisde de bibliotheek met daarboven drie verdiepingen met opnieuw kamers.

De totale groep gebouwen deelde een strenge, robuuste uitstraling die de geest van de *Residencia* onderstreepte: een mix van liberalisme en zacht puritanisme waarvan de directeur, Alberto Jiménez Fraud, de verpersoonlijking was. Discipline, rationele orde en traditie werden uitgedragen door een edele architectuur, omgeven door tuinen en sportvelden. Het geheel vertegenwoordigde het ideaal van de geestelijke en lichamelijke vorming van jonge studenten dat op de een of andere manier werd samengebracht in het logo van de *Residencia*: de ‘Blonde Ephebe’, het hoofd van een klassiek Grieks beeldhouwwerk, was de ideale student van de *Residencia*.

Buñuel, Lorca en Dalí in de *Residencia*

De studenten die in werkelijkheid op de *Residencia* woonden,

housed the common spaces for lectures, boarding, music and meeting on the ground floor, with rooms on the two upper stories. The mixed-use programme was arranged in a tripartite symmetrical composition, with a central portico, hall and staircase in the entrance axis, leading to internal distribution corridors for the rooms. The last pavilion, today heavily distorted, contained the library and, again, rooms on three stacked levels.

The whole group of buildings shared an austere and robust image that supported the ‘spirit’ of the *Residencia*, a mix of liberalism and soft puritanism personified by its director, Alberto Jiménez Fraud. Discipline, rational order and tradition were represented by this noble architecture surrounded by gardens and sports fields. As a whole it delivered the ideal of a mental and corporal formation of the young students, something that the *Residencia*’s own logotype somehow synthesized: the *Blonde Ephebe*, head of a classic Greek sculpture, was the ideal student of the *Residencia*.

Buñuel, Lorca and Dalí in the *Residencia*

The real students of the *Residencia* were in general far from the *Blonde Ephebe*. As a matter of fact, they were extraordinarily varied. Beyond the provision of a healthy living and learning environment, the philosophical core of the institution was the integration of diverse students and disciplines as a source of mutual stimulus and innovation. Students of scientific and humanistic careers, arts and engineering, with different backgrounds, lived together to become the future leaders of a cultural regeneration of Spain.²⁵ The relative success of such a strategy cannot be reduced to a single case, but is evidently epitomized by the most famous group of friends in the history of the *Residencia*: Luis Buñuel, a student of agronomy from Aragon, Federico García Lorca, Andalusian student of law, and Salvador Dalí, who arrived from Catalonia to study at the Academy of Fine Arts.

The catalysing meeting of these extremely diverse students, and later universally known artists, has been widely analysed; but its relation to the architecture they were housed in and the kind of pedagogical message it represented has been overlooked so far.²⁶ A complete research in this sense has no place in this article, but some points are worth mentioning. First, the mix of rationalism and realism of the *Residencia*, its disciplined and austere architecture, proved to be the perfect milieu for the pre-surrealist experiments of the three students.²⁷ Lorca’s truncated life makes useless any imagination about his later evolutions, but Buñuel and Dalí’s careers reveal how such experiments bred the deep revolt against both abstract rationalism and realism that was later integrated into international surrealism. The architecture of the *Residencia* should in this sense be understood not as a neutral background, but as a reality in which the cracks of the rational edifice could manifest. The enigmatic identity duplication of the ‘twin pavilions’, where the three students were housed, the shifted point of view and dream-like panorama from their flat roofs, or the violent juxtaposition of traditional building techniques in the ‘transatlantic pavilion’ and the state-of-the-art technology of its laboratories are some possible surrealist sources that resound in Buñuel and Dalí’s later works.²⁸

Secondly, Buñuel, Lorca and Dalí’s intellectual revolt can be related to the more general reaction against the rational strategies of control and exclusion that developed in the post-war period. The surrealist roots of situationism and the ambiguous ideological background of the student revolts of 1968 are well known and need no further comment.²⁹ In the field of architecture, the repressive power of modern rational planning was stressed and frontally attacked. Student residence architecture was a disciplinary tool of control and exclusion to fight

Van links naar rechts: Salvador Dalí, José Moreno Villa, Luis Buñuel, Federico García Lorca en José Antonio Rubio Sacristán in Madrid, mei 1926. Buñuel, Lorca en Dalí woonden tussen 1922-1925 in de *Residencia*

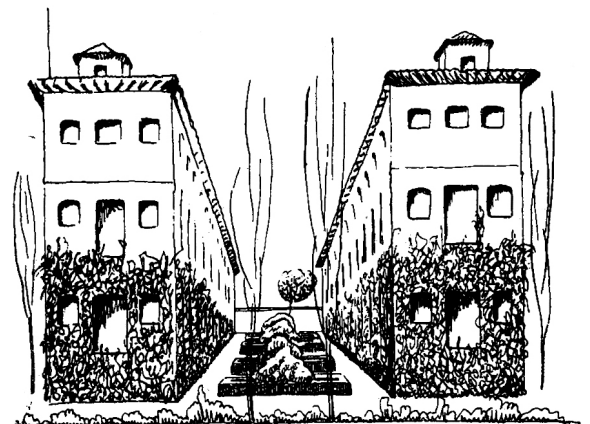
From left to right: Salvador Dalí, José Moreno Villa, Luis Buñuel, Federico García Lorca and José Antonio Rubio Sacristán in Madrid, May 1926. Buñuel, Lorca and Dalí lived together in the *Residencia* between 1922-1925

Pre-surrealistische training: Luis Buñuel bokst in 1918 op het platte dak van een tweelingpaviljoen; García Lorca gebruikt een microscoop in een laboratorium van het Transatlantisch Paviljoen (rechts)
Pre-surrealist training: Luis Buñuel boxing on the flat roof of a 'twin pavilion' in 1918, García Lorca using the microscope in one of the laboratories of the 'transatlantic pavilion' (right)

De raadselachtige identiteitsverdobbeling van de tweelingpaviljoens van de *Residencia* (tekening van docent José Moreno Villa), en in een film still uit Buñuel en Dalí's film *Un Chien Andalou* uit 1929 met twee Broeders Maristen (Jaume Miravittles en Salvador Dalí)
The enigmatic identity duplication of the 'twin pavilions' of the *Residencia* (drawing by the tutor José Moreno Villa), and in a frame of Buñuel and Dalí's 1929 film *Un Chien Andalou*, with two Marist Brothers (Jaume Miravittles and Salvador Dalí)

waren over het algemeen alles behalve blonde ephebes. Ze vormden feitelijk een buitengewoon gevarieerde groep. Naast het aanbieden van een gezonde leef- en leeromgeving was de filosofische kern van de instelling bedoeld om verschillende studenten en disciplines te integreren, want dat zou een bron van wederzijdse stimulans en innovatie zijn. Studenten in de wetenschappen of in de humaniora, in de kunsten of in de techniek, vanuit verschillende achtergronden, woonden samen en zouden in de toekomst leiding gaan geven aan de culturele regeneratie van Spanje.²⁵ Het relatieve succes van die strategie kan niet worden teruggebracht tot een enkel geval, maar wordt overduidelijk gepersonifieerd door de bekendste vriendengroep uit de geschiedenis van de *Residencia*: Luis Buñuel, een student landbouwwetenschappen uit Aragón, Federico García Lorca, een student rechtsgeleerdheid uit Andalusië, en Salvador Dalí, die uit Catalonië kwam om aan de Academie voor Schone Kunsten te studeren.

De katalyserende ontmoeting van deze zeer verschillende studenten en later alom bekende kunstenaars is op grote schaal onderzocht, maar tot op heden is hun relatie met de architectuur waarin ze werden ondergebracht en met de pedagogische boodschap die deze architectuur vertegenwoordigde, over het hoofd gezien.²⁶ Het kader van dit artikel biedt geen ruimte aan een uitvoerig onderzoek, maar sommige punten zijn het vermelden waard. Ten eerste bleken de mix van rationalisme en realisme van de *Residencia* en haar gedisciplineerde en strenge architectuur de perfecte omgeving voor de pre-surrealistische experimenten van de drie studenten.²⁷ Lorca's afgekapte leven maakt elke fantasie over hoe hij zich later had kunnen ontwikkelen zinloos, maar de levensloop van Buñuel en Dalí laat zien hoe uit dergelijke experimenten een diepe opstandigheid tegenover zowel het abstracte rationalisme als het realisme voortvloeide, die later werd geïntegreerd in het internationale surrealisme. De architectuur van de *Residencia* kan in deze context niet worden opgevat als een neutrale achtergrond: het was de realiteit waarin de barsten in het rationele bouwwerk zich konden manifesteren. De raadselachtige identiteitsverdubbeling van de tweelingpaviljoens waarin de drie studenten woonden, het verschrompen gezichtspunt en het dromerige panorama vanaf de platte daken, of het heftige contrast tussen de traditionele bouwtechnieken van het Transatlantisch Paviljoen en de ultramoderne technologie in de laboratoria zijn een aantal mogelijke surrealistische bronnen die weerklanken in het latere werk van Buñuel en Dalí.²⁸

Ten tweede kan de intellectuele revolutie van Buñuel, Lorca en Dalí in verband worden gebracht met de meer algemene reactie tegen de rationele strategieën van controle en uitsluiting die zich in de naoorlogse periode ontwikkelde. De surrealistische wortels van het situationisme en de dubbelzinnige ideologische achtergrond van de studentenopstanden van 1968 zijn bekend en behoeven geen verdere toelichting.²⁹ Binnen de architectuur werd de repressieve kracht van de moderne rationele planning benadrukt – en frontaal aangevallen. De architectuur van studentenhuysvesting kon worden beschouwd als een disciplinair middel ter controle en uitsluiting dat bestreden diende te worden, en was niet het product van een vrijwillig en collectief recht zich terug te trekken, om met Robin Evans te spreken.³⁰ Lindsay Anderson toonde in zijn film *If...* uit 1968 de repressieve kant van de archetypische studentenhuysvesting, het Engelse *college*, en de mate waarin dat geschikt was als doel voor studentengeweld.³¹ Minder revolutionair geformuleerd werd studentenhuysvesting gekoppeld aan de sociale woningdifferentiatie zoals de moderne stedenbouw die toepaste: 'speciale' architectuur voor 'speciale' gemeenschappen, zoals geesteszieken (sanatorium), criminelen (gevangenis), of de armen (sociale woningbouw). Jane Jacobs formuleerde het in de vroege jaren

against, not the product of a voluntary and collective right of retreat, using Robin Evans' terms.³⁰ Lindsay Anderson's 1968 film *If...* summarized the repressive side of the archetypal student housing, the English College, and its suitability as a target for the students' violence.³¹ In a less revolutionary formulation, student residences were linked to the social specialization of housing implemented by modern planning: 'special' architecture for 'special' communities, like the mentally ill (sanatorium), the criminal (penitentiary), or the poor (social housing). As Jane Jacobs put it in the early 1960s, this classificatory fixation not only produced segregation, but worked against the feature that most clearly supported the birth of new ideas and knowledge: diversity.³²

Conclusion

During the late 1950s and 1960s, student residences proliferated in Madrid, usually adopting the name *colegio* and producing some of the most interesting buildings in the city.³³ The ideas of enclosed community and social specialization of housing embodied by them had been largely criticized at the time, as a part of the theoretical erosion of modern planning and social control techniques. Diversification of demands and a generalized weakening of the links in domestic communities seem to validate such criticism today: Why should student housing architecture be 'special'? Furthermore, the monastic virtues of the student residence (retreat, discipline, formative control, conservation and transmission of knowledge) have been apparently superseded by new goals and values like diversity, freedom and choice, inspiration and innovation, calling for the dissolution of student housing in the promiscuity of programmes and types of the city. Should we dismiss the student residence as a contemporary architectural programme?

The case of the *Residencia de Estudiantes* in Madrid, analysed in this article, provides some more subtle arguments about the issue. First, the pedagogical project of the institution assumed that the direct experience of real life is the main source of knowledge and formation for students, but this premise didn't deny the need for a retreat where such experience could be elaborated. Thus the idea of the student residence as an observatory or home base, and the unfolding of the cloister type are key contributions of the *Residencia* to the history of student housing. Second, Flórez's rational and realist architecture proved to be a successful incubator for innovation, even for the intellectual revolt against the rational principles it embodied – as confirmed by the famous case of Buñuel, Lorca and Dalí. The promotion of freedom and diversity in the *Residencia* had a lot to do with those remarkable results, but such philosophy wasn't hosted by a 'free', 'different' or 'playful' architecture, but by the disciplined unity and austere patterns defined by Antonio Flórez. Therefore the *Residencia* stands far from both the authoritarian discipline of the archetypal college and the more subtle but stronger repressive power of the 'creative', 'free' and 'stimulating' environments many contemporary architectures for 'the youth' aim to provide. Flórez's architecture seems to aim instead for a moderate order. An order onto or perhaps against which true freedom may be founded.

1960 als volgt: deze fixatie op classificatie produceerde niet alleen segregatie, maar ondermijnde de eigenschap die de geboorte van nieuwe ideeën en kennis het duidelijkst ondersteunde: diversiteit.³²

Conclusie

Aan het eind van de jaren 1950 en 1960 nam het aantal studentenhuizen in Madrid snel toe, meestal onder de naam *colegio*, en daaronder bevonden zich enkele van de meest interessante architectonische werken van de stad.³³ De in deze gebouwen besloten ideeën over de gesloten gemeenschap en sociaal gedifferentieerde huisvesting werden indertijd sterk bekritiseerd: dat maakte deel uit van de theoretische erosie van de moderne stedenbouw en technieken van sociale controle. De gevarieerde huisvestingsbehoefte en een algemene verslapping van de onderlinge verbanden binnen huishoudens van tegenwoordig lijken die kritiek te rechtvaardigen: waarom zou de architectuur van studentenhuysvesting 'speciaal' zijn? Bovendien zijn de kloosterlijke deugden van het studentenhuys (retraite, discipline, controle gedurende de vorming, behoud en overdracht van kennis) blijkbaar vervangen door nieuwe doelen en waarden als diversiteit, vrijheid en keuzevrijheid, inspiratie en innovatie, wat aanleiding geeft om studentenhuysvesting te laten oplossen binnen de huidige willekeur aan programma's en gebouwtypen in de stad. Is studentenhuysvesting nog wel een eigentijds architectonisch programma?

Aan de in dit artikel geanalyseerde casus van de *Residencia de Estudiantes* in Madrid zijn wat meer subtiele argumenten over de kwestie te ontleen. Ten eerste ging het pedagogisch project van het instituut er vanuit dat de directe ervaring van het echte leven de belangrijkste bron is voor kennis en vorming van de studenten, maar dit uitgangspunt ontkende niet dat er behoefte was aan een toevluchtsoord waar deze ervaring kan worden uitgewerkt. Daarom zijn de idee van studentenhuysvesting als observatorium of thuisbasis, en het openvrouwen van het kloostertype de belangrijkste bijdragen van de *Residencia* aan de geschiedenis van de studentenhuysvesting. Ten tweede bleek de rationele en realistische architectuur van Flórez een succesvolle broedplaats voor innovatie, zelfs voor de intellectuele opstand tegen de rationele principes die het gebouw belichaamde –bevestigd door het beroemde geval van Buñuel, Lorca en Dalí. Die opmerkelijke resultaten hielden weliswaar verband met de bevordering van vrijheid en diversiteit waar de *Residencia* voor stond, maar het was een filosofie die niet werd gefaciliteerd door een 'vrije', 'andere' of 'speelse' architectuur, maar door de gedisciplineerde eenheid en strenge patronen van Antonio Flórez. De *Residencia* staat ver af van de autoritaire discipline van het archetypische *college*, maar ook van de meer subtiele, maar sterker repressieve macht van de 'creatieve', 'vrije' en 'stimulerende' omgevingen die veel hedendaagse architecten denken te moeten ontwerpen voor 'jongeren'. De architectuur van Flórez lijkt in plaats daarvan een gematigde orde voor te staan. Een orde waarop, of misschien waartegen, ware vrijheid kan worden gefundeerd.

Studentenkamer als ontmoetingsplaats en potentieel subversieve baarmoeder: een film still uit Lindsay Anderson's film *If...* uit 1968 met Malcolm McDowell midden op de foto (boven), en studenten in een kamer van de *Residencia de Estudiantes* in 1935.

Student room as meeting place and potential subversive womb: a frame of Lindsay Anderson's 1968 film *If...* with Malcolm McDowell in the centre of the image (above), and students in a room of the *Residencia de Estudiantes* of Madrid in 1935.

Noten

- 1 Uit het gedicht *If...* van Rudyard Kipling, oorspronkelijk verschenen in 1910 en de inspiratiebron voor de titel van Lindsay Anderson's film (1968).
- 2 Citaat uit de voordrachten die Le Corbusier hield in de Residencia de Estudiantes op 8 en 11 mei 1928 (uit de tentoonstellingscatalogus *Le Corbusier, Madrid 1928. Una casa, un palacio* (Madrid: 2010)).
- 3 Alfonso Reyes, 'La Residencia de Estudiantes', *Residencia*, jrg. 1 (1926) nr. 2 (geciteerd in het dossier 'Una habitación histórica de la Residencia de Estudiantes'). Zie ook: Ian Gibson, *Luis Buñuel* (Madrid: Aguilar, 2013), 111 (geciteerd in: John Brande Trend, *A Picture of Modern Spain* (1921)).
- 4 De belangrijkste bron voor Flórez' biografie en de geschiedenis van de *Residencia de Estudiantes* is het werk van Salvador Guerrero, de curator van de tentoonstelling over Flórez die in 2002 in de *Residencia* werd gehouden. Zie: Salvador Guerrero (red./ed.), *Antonio Flórez, arquitecto (1877-1941)* (Madrid: Residencia de Estudiantes, 2002).
- 5 Onafhankelijk Instituut voor Onderwijs. Zie: Mercedes Montero, 'Spain in the cultural memory of Alberto Jiménez Fraud', *Atenea. A Bilingual Journal of Humanities and Social Sciences*, jrg. 30 (2010) nr. 1-2, 119-136.
- 6 Francisco Giner de los Ríos, *El edificio de la escuela* (Madrid: Establecimiento tipográfico El Correo, 1884), 5-7. Geciteerd door Salvador Guerrero in: Guerrero, *Antonio Flórez, arquitecto (1877-1941)*, op. cit. (noot 4), 61.
- 7 Het gebruik van de traditie in de architectuur van Flórez is vaak onderzocht in de context van het eclecticisme. Hij hanteerde een rationele opvatting over vroegere vormen en materialen, waar veel van zijn tijdgenoten het pittoreske uitdrukten. Zie: Carlos Sambricio, 'Flórez a través de su discípulo Torres Balbás: una primera reflexión moderna sobre la arquitectura española', in: Guerrero, *Antonio Flórez, arquitecto (1877-1941)*, op. cit. (noot 4). Hier wordt hetzelfde gebruik van de traditie opgevat als het resultaat van een 'realistische' benadering van bouwtechnieken, wat contrasteert met het utopische experimentalisme en de frequente zoektocht naar een abstract of industrieel beeld van de orthodox moderne architecten.
- 8 Zie: La Revista A.C., nr. 9 (1933), speciale uitgave gewijd aan scholen.
- 9 Manuel de Solà-Morales, 'Un'altra tradizione moderna / Another modern tradition', *Lotus International*, nr. 64 (1989), 6-32.
- 10 Zie voor een beter begrip van de culturele relevantie van de *Residencia*, *Poesía*, nr. 18-19 (herfst-winter 1989), monografisch nummer gewijd aan de *Residencia de Estudiantes*.
- 11 Zie o.a.: Agustín Sánchez Vidal (red.), *Buñuel, Lorca, Dalí: el enigma sin fin* (Barcelona: Planeta, 1988); Christopher Maurer, Agustín Sánchez Vidal, Román Gubern et al., *Ola Pepín!: Dalí,*

- Lorca y Buñuel en la Residencia de Estudiantes* (Madrid: Residencia de Estudiantes – Fundació Caixa Catalunya, 2007); Carlos Abella, tentoonstellingscatalogus *Dalí, Lorca y la Residencia de Estudiantes* (Madrid: Obra Social 'La Caixa', 2010).
- 12 Águeda María Rodríguez Cruz, *Vida estudiantil en la Hispanidad de ayer* (Bogotá: Instituto Caro y Cuervo, 1971).
 - 13 Alejandro Pérez Lugín, *La Casa de la Troya* (Santiago de Compostela: Librería 'Gali', 1980 [1915]). Het boek werd in 1924 en 1959 opgevolgd door twee gelijknamige films onder regie van Pérez Lugín zelf, en Rafael Gil.
 - 14 Ministerie van Onderwijs. Zie: Antonio Lafuente, José Manuel Sánchez Ron et al, tentoonstellingscatalogus *El laboratorio de España: la Junta de Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas 1907-1939* (Madrid: Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales / Residencia de Estudiantes, 2007).
 - 15 Lewis Mumford, *The City in History: its origins, transformations and its prospects* (New York: Harcourt, Brace & World, 1961), 246-247.
 - 16 Het concept van het opgevoeden klooster, en dat van de Spaanse Academie in Rome als voorbeeld voor de *Residencia*, is afkomstig uit José Ramón Alonso Pereira's bijdrage aan: Guerrero, *Antonio Flórez, arquitecto (1877-1941)*, op. cit. (noot 4), 241.
 - 17 Giner de los Ríos, *El edificio de la escuela*, op. cit. (noot 6), 18. Citaat uit Guerrero, *Antonio Flórez, arquitecto (1877-1941)*, op. cit. (noot 4), 63.
 - 18 Het woord 'corrala' is direct verwant aan het woord waarmee in het Spaans wordt verwezen naar utilitaire bijgebouwen waarin vee (Eng.: *corral*) wordt gehouden, met name kippenhokken (Eng.: *pen*). Zie met betrekking tot het architectonische type: Julio Díaz Palacios, 'Las Corralas de Madrid', *Boden*, nr. 13 (1977), 28-49.
 - 19 Bekende Madrileense voorbeelden zijn het Niño Jesús-gesticht uit 1901 en het San Vicente de Paul-herstellingsoord uit 1906. Het nieuwe slachthuiscomplex van Luis Bellido (1907-1925) is ook een goed voorbeeld van paviljoenarchitectuur. Het ontwerp van Flórez verbrak de schakel tussen de vleugels zoals aanwezig in de meeste precedenten uit de gezondheidszorg.
 - 20 Le Corbusier zelf opende tijdens de conferentie in de *Residencia* de aanval op de kroonlijst, gepubliceerd in: Salvador Guerrero (red.), *Maestros de la Arquitectura Moderna en la Residencia de Estudiantes* (Madrid: Residencia de Estudiantes, 2010), 281-283.
 - 21 Flórez beroept zich in zijn ideeën over architectuuronderwijs expliciet op een grondige kennis van de gebouwde werkelijkheid. Zie: Pedro Navascués Palacio, 'Antonio Flórez: de la Escuela a la Academia' en Javier García-Gutiérrez Mosteiro, 'El periodo de pensionado de Antonio Flórez en Roma y la formación del arquitecto', beide in: Guerrero, *Antonio Flórez,*

Notes

- 1 From Rudyard Kipling's poem *If...*, first published in 1910 and the source of the title of Lindsay Anderson's film (1968).
- 2 Quote from the conferences delivered by Le Corbusier in the *Residencia de Estudiantes*, 8 and 11 May 1928. From the exh. cat. *Le Corbusier, Madrid 1928. Una casa, un palacio* (Madrid, 2010).
- 3 Alfonso Reyes, 'La Residencia de Estudiantes', *Residencia*, vol. 1 (1926) no. 2, (quoted in the dossier 'Una habitación histórica de la Residencia de Estudiantes'). See also: Ian Gibson, *Luis Buñuel* (Madrid: Aguilar, 2013), 111 (quote from: John Brande Trend, *A Picture of Modern Spain* [1921]).
- 4 The main source for Flórez's biography and the history of the *Residencia de Estudiantes* is the work of Salvador Guerrero, curator of the exhibition about Flórez held in 2002 in the *Residencia*. See: Salvador Guerrero (ed.), *Antonio Flórez, arquitecto (1877-1941)* (Madrid: Residencia de Estudiantes, 2002).
- 5 Free Institute for Education. See: Mercedes Montero, 'Spain in the Cultural Memory of Alberto Jiménez Fraud', *Atenea. A Bilingual Journal of Humanities and Social Sciences*, vol. 30 (2010) no. 1-2, 119-136.
- 6 Francisco Giner de los Ríos, *El edificio de la escuela* (Madrid: Establecimiento tipográfico El Correo, 1884), 5-7. Quoted by Salvador Guerrero, in: Guerrero, *Antonio Flórez, arquitecto (1877-1941)*, op. cit. (note 4), 61.
- 7 The use of tradition in the architecture of Flórez has been frequently analysed in the context of eclecticism, stressing its rational understanding of past forms and materials against the picturesque evocation of many of his contemporaries (See: Carlos Sambricio, 'Flórez a través de su discípulo Torres Balbás: una primera reflexión moderna sobre la arquitectura española', in: Guerrero, *Antonio Flórez, arquitecto (1877-1941)*, op. cit. (note 4). The same use of tradition is interpreted here as a result of a 'realist' approach to building techniques, in contrast with the utopian experimentalism and frequent search for an abstract or industrial image of the orthodox modern architects.
- 8 See *La Revista A.C.*, no. 9 (1933), issue devoted to schools.
- 9 Manuel de Solà-Morales, 'Un'altra tradizione moderna/Another Modern Tradition', *Lotus International*, no. 64 (1989), 6-32.
- 10 A general understanding of the cultural relevance of the *Residencia* is provided by: *Poesía*, no. 18-19 (autumn-winter 1989), monographic issue devoted to the *Residencia de Estudiantes*.
- 11 See among others: Agustín Sánchez Vidal (ed.), *Buñuel, Lorca, Dalí: el enigma sin fin* (Barcelona: Planeta, 1988). Christopher Maurer, Agustín Sánchez Vidal, Román Gubern et al., *Ola Pepín!: Dalí, Lorca y Buñuel en la Residencia de Estudiantes* (Madrid: Residencia de Estudiantes – Fundació

- Caixa Catalunya, 2007). Carlos Abella, exh. cat. *Dalí, Lorca y la Residencia de Estudiantes* (Madrid: Obra Social 'La Caixa', 2010).
- 12 Águeda María Rodríguez Cruz, *Vida estudiantil en la Hispanidad de ayer* (Bogotá: Instituto Caro y Cuervo, 1971).
 - 13 Alejandro Pérez Lugín, *La Casa de la Troya* (Santiago de Compostela: Librería 'Gali', 1980 [1915]). The novel was followed by the homonymous 1924 and 1959 films, directed by Pérez Lugín himself and Rafael Gil.
 - 14 Council for the Extension of Studies. See: Antonio Lafuente, José Manuel Sánchez Ron et al., exh. cat. *El laboratorio de España: la Junta de Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas 1907-1939* (Madrid: Sociedad Estatal de Conmemoraciones Culturales/ Residencia de Estudiantes, 2007).
 - 15 Lewis Mumford, *The City in History: Its Origins, Transformations and Its Prospects* (New York: Harcourt, Brace & World, 1961), 246-247.
 - 16 The concept of the unfolded cloister and the Spanish Academy in Rome as a model for the *Residencia* were put forward by José Ramón Alonso Pereira in his contribution to: Guerrero, *Antonio Flórez*, op. cit. (note 4), 241.
 - 17 Giner de los Ríos, *El edificio de la escuela*, op. cit. (note 6), 18. Quoted in: Guerrero, *Antonio Flórez*, op. cit. (note 4), 63.
 - 18 The term *corrala* stems directly from the word with which the utilitarian, subordinate constructions to keep cattle ('corral', in English) and, specially, chicken ('pen') are designated in Spanish. Regarding the architectural type, see: Julio Díaz Palacios, 'Las Corralas de Madrid', *Boden*, no. 13 (1977), 28-49.
 - 19 The 1901 Niño Jesús asylum or the 1906 convalescents' asylum of San Vicente de Paul were known examples in Madrid. The new slaughterhouse complex designed by Luis Bellido (1907-1925) is a close example of pavilionaire architecture too. Flórez's design cancelled the link between wings present in most sanitary precedents.
 - 20 Le Corbusier himself attacked the cornice in his conference in the *Residencia*, reproduced in: Salvador Guerrero (ed.), *Maestros de la Arquitectura Moderna en la Residencia de Estudiantes* (Madrid: Residencia de Estudiantes, 2010), 281-283.
 - 21 Flórez's claim of a deep knowledge of building reality is explicit in his ideas about the pedagogy of architecture. See: Pedro Navascués Palacio, 'Antonio Flórez: de la Escuela a la Academia', and Javier García-Gutiérrez Mosteiro, 'El periodo de pensionado de Antonio Flórez en Roma y la formación del arquitecto', both in: Guerrero, *Antonio Flórez*, op. cit. (note 4), 34-35, 41.
 - 22 About the concept of 'eternal tradition', see: Miguel de Unamuno, 'En torno al casticismo. La tradición eterna', in: *Tomo I. Ensayos* (Madrid: Residencia de

- arquitecto (1877-1941), op. cit. (noot 4), 34-35, 41.
- 22 Zie voor het concept van 'eeuwige traditie': Miguel de Unamuno, 'En torno al casticismo. La tradición eterna' in: *Tomo I. Ensayos* (Madrid: Residencia de Estudiantes, 1916). Unamuno's concept werd verder ontwikkeld door Fernando Chueca Goitia in: *Invariantes castizos de la arquitectura española; Invariantes en la arquitectura hispanoamericana; Manifiesto de La Alhambra* (Guadalajara: Seminarios y Ediciones, 1971 [1947]), 44-45.
- 23 'Een constant verbeteringsproces, dat zich generatie op generatie blijft ontwikkelen terwijl bouwmethoden veranderen, resulteert in een lokale bouwstijl die zowel hygiënisch, eenvoudig, solide als economisch is', aldus Flórez. Antonio Flórez, *Proyecto del pabellón escuela de la construcción popular en Madrid* (1924). Archivo General de la Administración del Estado. Citaat uit: Guerrero, Antonio Flórez, *arquitecto (1877-1941)*, op. cit. (noot 4), 66.
- 24 Zie: Carlos Sambricio, 'Flórez a través de su discípulo Torres Balbás: una primera reflexión moderna sobre la arquitectura española', in: Guerrero, op. cit. (noot 4), 224-225.
- 25 Vidal, *Buñuel, Lorca, Dalí: el enigma sin fin*, op. cit. (noot 11), 46.
- 26 Naast de aan hun relatie gewijde werken zijn er basisgegevens over het leven van Buñuel, Lorca en Dalí in Madrid te vinden in: Ian Gibson, *Luis Buñuel: la forja de un cineasta universal 1900-1938* (Madrid: Santillana, 2013). Ian Gibson (red.), *Federico García Lorca* (Barcelona: Crítica, 1994). Rafael Santos Torroella, *Dalí: época de Madrid*, Residencia de Estudiantes and Ayuntamiento de Madrid, 2004 [2e druk].
- 27 Vidal, *Buñuel, Lorca, Dalí: el enigma sin fin*, op. cit. (noot 11), 45.
- 28 De door Buñuel en Dalí gemaakte film *Un chien Andalou* (1929) is grotendeels geïnspireerd op de Madrileense periode van de beide kunstenaars. Opvallend is de verschijning van de twee monniken (twee piano's en dode apen), de 'snijdende windveer' in de openingsscène en de verscheidene surrealistische nevenschikkingen in de film. Later loochende Buñuel Unamuno's idee dat de volkstraditie een bron van vooruitgang zou kunnen zijn in *Las Hurdes* (1933), en gebruikte hij het concept van de kloosterlijke retraite in films als *Simón del Desierto* (1965).
- 29 Simon Sadler, *The Situationist City* (Boston: MIT Press, 1998). Francesco Poli, 'Sulla scia dei surrealisti', in: Guy Debord en Gianfranco Sanguinetti (red.), *I situationisti e la loro storia* (Rome: Manifestolibri, 2006 [1999]). Mikkel Bolt Rasmussen, 'The Situationist International, Surrealism, and the Difficult Fusion of Art and Politics', *Oxford Art J*, jrg. 27 (2004) nr. 3, 365-387.
- 30 Robin Evans, 'The Rights of Retreat and the Rites of Exclusion', *Architectural Design*, vol. 41 (juni 1971), nr. 6.
- 31 De film speelde zich hoofdzakelijk af op Anderson's alma mater: Cheltenham College in Gloucestershire.
- 32 Jane Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (New York: Random House, 1992 [1961]), 145, 323-324.
- 33 Enkele van de opvallendste voorbeelden zijn het *Colegio Mayor Santo Tomás de Aquino* (1957) van De la Hoz en García de Paredes; *San Agustín* (1962) van Francisco de Asís Cabrero en César Carlos (1970) van Alejandro de la Sota.
- Estudiantes, 1916). Unamuno's concept was later developed by Fernando Chueca Goitia, in: *Invariantes castizos de la arquitectura española; Invariantes en la arquitectura hispanoamericana; Manifiesto de La Alhambra* (Guadalajara: Seminarios y Ediciones, 1971 [1947]), 44-45.
- 23 According to Flórez, 'a constant depuration made by many generations, evolving as the building methods change, produce the type of local construction that gathers the conditions of hygienism, simplicity, solidity and economy'. Antonio Flórez, *Proyecto del pabellón escuela de la construcción popular en Madrid* (1924) Archivo General de la Administración del Estado. Quoted in: Guerrero, Antonio Flórez, op. cit. (note 4), 66.
- 24 See: Carlos Sambricio, 'Flórez a través de su discípulo Torres Balbás: una primera reflexión moderna sobre la arquitectura española', in: Guerrero, Antonio Flórez, op. cit. (note 4), 224-225.
- 25 Vidal, *Buñuel, Lorca, Dalí*, op. cit. (note 11), 46.
- 26 Apart from the works devoted to their relationship, some basic references about Buñuel, Lorca and Dalí's life in Madrid are: Ian Gibson, *Luis Buñuel: la forja de un cineasta universal 1900-1938* (Madrid: Santillana, 2013). Ian Gibson (ed.), *Federico García Lorca* (Barcelona: Crítica, 1994). Rafael Santos Torroella, *Dalí: época de Madrid* (Madrid: Residencia de Estudiantes and Ayuntamiento de Madrid, 2004, 2nd edition).
- 27 Vidal, *Buñuel, Lorca, Dalí*, op. cit. (note 11), 45.
- 28 Buñuel and Dalí's film *Un chien Andalou* (1929), draws many of its inspirations from the Madrid period of both authors. The apparition of the twin monks (twin pianos and dead donkeys) the 'cutting cloud' in the opening scene and the several surrealist juxtapositions in the film are significant. Buñuel later denied Unamuno's idea of popular tradition as a source of progress in *Las Hurdes* (1933) and worked with the idea of monastic retreat in films like *Simón del Desierto* (1965).
- 29 Simon Sadler, *The Situationist City* (Boston: MIT Press, 1998). Francesco Poli, 'Sulla scia dei surrealisti', in: Guy Debord and Gianfranco Sanguinetti (eds.), *I situationisti e la loro storia* (Rome: Manifestolibri, 2006 [1999]). Mikkel Bolt Rasmussen, 'The Situationist International, Surrealism, and the Difficult Fusion of Art and Politics', *Oxford Art J*, vol. 27 (2004) no. 3, 365-387.
- 30 Robin Evans, 'The Rights of Retreat and the Rites of Exclusion', *Architectural Design*, vol. 41 (June 1971) no. 6.
- 31 The basic location of the film was Anderson's alma mater, Cheltenham College in Gloucestershire.
- 32 Jane Jacobs, *The Death and Life of Great American Cities* (New York: Random House, 1992 [1961]), 145, 323-324.
- 33 Some of the most remarkable examples are the *Colegio Mayor Santo Tomás de*
- Aquino* (1957) by De la Hoz and García de Paredes; *San Agustín* (1962) by Francisco de Asís Cabrero and César Carlos (1970) by Alejandro de la Sota.text